

FTAMP/SRSTI/ГРНТИ 21.15.47

<https://orcid.org/0000-0002-8077-0704>
e-mail: azamat.jamashev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5330-9437>
e-mail: b.melissova@gmail.com

МЕНШІК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ (УАҚЫП ҚОРЛАРЫНЫҢ) ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ МЕН ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ КӨРІНІСІ

Жамашев Азамат Шутбаевич
PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам
мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан

Мелисова Балжан Мелисқызы
PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет
ислам мәдениеті университеті
Алматы қ., Қазақстан

علاقات الملكية: المعنى الاجتماعي لصناديق وقف وفلسفة العمل الخيري في المجال الكازاخستاني

ميليسوفا بالجان
طالبة دكتوراة
الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية نور مبارك
ألماتي، كازاخستان

جاماشيف عازامت شوتبايفيش
دكتور في علوم الفلسفة،
الجامعة المصرية للثقافة الإسلامية
نور مبارك - ألماتي، كازاخستان

THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF PROPERTY RELATIONS (WAQF FUNDS) AND VIEW OF CHARITY IN THE KAZAKH STEPPE

Zhamashev Azamat Shutbaevich
PhD, Egyptian University
of Islamic Culture
Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Melissova Balzhan Melisqyzy
PhD student, Egyptian University
of Islamic Culture Nur-Mubarak
Almaty, Kazakhstan

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ОТНОШЕНИЯ СОБСТВЕННОСТИ (ФОНДОВ ВАКФ) И БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

Жамашев Азамат Шутбаевич
PhD доктор, Египетский университет
исламской культуры Нур-Мубарак
г. Алматы, Казахстан

Мелисова Балжан Мелисқызы
PhD докторант, Египетский университет
исламской культуры Нур-Мубарак
г. Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Бұл мақалада «Уақып» қорларының қоғамдық мәні мен қазақ даласындағы қайырымдылық көрінісі талқыланды. Қолданылған барлық деректік ақпарат негізінде қазақ даласындағы қайырымдылық қорларының тұрақты әрі ғасырлар бойы жалғасқандығы алға тартылды. Қайырымдылық қорларының қызметі мен олардың қазақ қоғамындағы маңызына баса назар аударылып, «Уақып» қорларының әкімшілік мекемелік ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеуімізге отандық ғалымдардың ғана емес, алыс-жақын шетел ғалымдарының да ғылыми-зерттеу еңбектері пайдаланылды. Синтез, ретроспективті, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістері тұрғысынан сыни баға беруге талпыныс жасалды. Мақалада Құран Кәрім аяттары, пайғамбар хадистері де қолданылды. Қазіргі таңда «Уақып» қорлары жайлы түсінікті қайта жаңғыртып, оны заңды түрде енгізу және іс жүзінде жүргізіп, Қазақстан Республикасының азаматтарына «Уақып» қорларының жаңа қырларын көрсету идеялары ұсынылды. Сонымен қатар мақала аясында күтілетін нәтиже тұрғысынан жалпы Қазақстан халқына, соның ішінде мұсылман жамағатына, Қазақстан Республикасының мұсылмандар діни басқармасына пайдалы мәлімет пен ақпараттар көрсететін нұсқаулық жасалып шығаратындығы айтылды. Алдымыздағы онжылдықта зерттеудегі құнды ғылыми мәлімет ретінде Қазақстан Республикасының заңнамасында тәжірибелік тұрғыда қолдану идеясы көтерілді.

Түйін сөздер: ислам, қоғам, зекет, қамқорлық, меншік, уақып қоры, қайырымдылық қоры.

المُلخَص: يناقش هذا المقال القيمة العامّة لأموال «الوقف» وظهور الأعمال الخيريّة في السّهوب الكازاخستانيّة. وعلى أساس جميع المعلومات الوثائقيّة المستخدمة، تمّ التأكيد على أنّ الصّناديق الخيريّة في السّهوب الكازاخستانيّة كانت مستقرّة ومستمرّة لعدّة قرون. ويتمّ التّركيز على أنشطة الصّناديق الخيريّة وأهمّيّتها في المجتمع الكازاخستانيّ، مع الأخذ في الاعتبار السّمات المؤسّسيّة الإداريّة لصناديق «الوقف». تمّ استخدام أعمال البحث العلميّ ليس فقط للعلماء المحليين، ولكن أيضًا للعلماء الأجانب. جرت محاولة لإعطاء تقييم نقديّ من حيث الأساليب التّوليقيّة والأثريّة والتّاريخيّة الجينيّة والتّاريخيّة التّمودجيّة والتّاريخيّة النّظاميّة باستخدام طريقة التّحليل التّاريخيّ. كما يتمّ استخدام آيات القرآن الكريم والأحاديث التّبويّة في المقال. وفي الوقت الحاضر، تمّ طرح فكرة إحياء مفهوم أموال «الوقف» وتنفيذها قانونيًّا وإجراءها عمليًّا، وإظهار جوانب جديدة من أموال «الوقف» لمواطني جمهورية كازاخستان. بالإضافة إلى ذلك، قيل إنّه، فيما يتعلّق بالنتائج المتوقّعة، سيتمّ إنشاء ونشر دليل من شأنه أن يوفّر معلومات مفيدة لعامّة سكان كازاخستان، بما في ذلك المجتمع المسلم، والإدارة الدّينيّة الإسلاميّة لجمهورية كازاخستان. وفي العقود القادمة، تأتي فكرة الاستخدام العمليّ في تشريعات جمهوريّة كازاخستان كمعلومات علميّة قيمة في مجال البحث.

الكلمات المفتاحيّة: الإسلام، المجتمع، الزكاة، الرعاية، الملكية، صندوق الوقف، صندوق الخير.

Abstract. This article examines the social significance of the Waqf funds and the emergence of charity in the Kazakh steppe. Based on the documentary information used, it is clear that charitable foundations in the Kazakh steppe have existed for centuries. The emphasis placed on the activities of charitable foundations and their importance in Kazakh society and the administrative and institutional features of the Waqf foundations are considered. Work by not only domestic scientists but also foreign scientists **was used**. An attempt was made to give a critical assessment from the point of view of synthesis, retrospective, historical-genetic, historical-typological, and historical-systemic methods using the method of historical analysis.

The article also references Ayas from the Holy Qu'ran and hadiths of the Prophet. Currently, the idea of reviving the concept of Waqf funds, implementing it at the legislative level, and putting it into practice, as well as showing new aspects of the activities of Waqf funds to the citizens of the Republic of Kazakhstan has been proposed. In addition, based on the expected results, a directory of the Spiritual Administration of the Muslims of Kazakhstan is to be prepared, which will provide useful information to the people of Kazakhstan as a whole, including the Muslim community. In the coming decades, the idea of practical application of "Waqf" arose in the legislation of the Republic of Kazakhstan may serve as valuable scientific information in research.

Keywords: islam, society, alms, care, ownership, charity fund.

Аннотация. В данной статье рассматривается общественное значение фондов «Вакф» и появление благотворительности в казахской степи. На основе всех использованных документальных сведений подчеркивается, что благотворительные фонды в казахской степи продолжались непрерывно на протяжении веков. Акцент сделан на деятельности благотворительных фондов и их значении в казахстанском обществе, а также рассмотрены административно-институциональные особенности фондов «Вакф». Были использованы научно-исследовательские работы не только отечественных учёных, но и зарубежных учёных. Предпринята попытка дать критическую оценку с точки зрения синтеза, ретроспективного, историко-генетического, историко-типологического, историко-системного методов с использованием метода исторического анализа. В статье также использованы аяты Священного Корана и хадисы Пророка. В настоящее время предложена идея возрождения концепции фондов «Вакф», реализации ее на законодательном уровне и проведения на практике, а также показа новых аспектов деятельности фондов «Вакф» гражданам Республики Казахстан. Кроме того, было сказано, что по ожидаемым результатам подготовить справочник для Духовного управления Казахстана, который предоставит полезную информацию и сведения народу Казахстана в целом, включая мусульманскую общину. В ближайшие десятилетия возникла идея практического применения «Вакфа» в законодательстве Республики Казахстан как ценную научную информацию в исследованиях.

Ключевые слова: ислам, общество, милостыня, забота, собственность, благотворительный фонд.

КІРІСПЕ

Қазақ даласындағы қайырымдылық мекемелерінің зерттелу өзектілігі қоғамымыздағы рухани әлеуметтік мәселелерді шешу жолында айтарлықтай маңызға ие. Қазақстан Республикасы (әрі қарай ҚР) егемендік алғаннан кейінгі жылдары көптеген мемлекеттік емес ұйым (әрі қарай МЕҰ) ашылып, жұмыстарын жүзеге асырып келеді. Солардың ішінде әлеуметтік, саяси, діни, экологиялық, гендерлік сынды тағы да басқа бағытта сан қырлы топ-

тар мен ұйымдар өз қоғамдық қызметін атқаруда. ҚР өзінің құрылымдық формасы зайырлы мемлекет болғанымен мемлекетті құрушы негізгі ұлттың мұсылман дінін, оның ішінде сүнниттік бағыттағы ханафи мазһабын ұстанатындықтан діни қоғамдық қорлар мен ұйымдар да халықтың әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін көтеруде айтарлықтай оң өзгерістер жасауда. Осыған орай, жоғарыда атап өткен ұйымдардың заңнамалық тұрғыдан заман талабына сай өзгеріске ұшырауы

әрі шариғи аспектілердің зерттелуі өте маңызды. Мысалы, «Уақып» түсінігінің ҚР заңнамалық нормативтерінен алар орны мен оны сол заңнамалық құқықтық базаға енгізу қажеттілігі сынды ғылыми тәжірибелік түйткілдер бар. Қазіргі таңда ҚР-да жұмыс атқарып жатқан ағартушылық, экологиялық-әлеуметтік, діни қорлар мен ұйымдар айтарлықтай аз. Осы қорлар мемлекет тарапынан заң аясында қорғалуы және діни әлеуметтік ұйымдарды шариғи тұрғыда нығайтуға немесе конструктивті өзгертулер мен толықтырулар енгізуге мүмкіндігін қарастыру қазақ қоғамының тұтастығы мен рухани беріктігіне өз әсерін тигізеді. Әлемнің екінші ұстазы ойшыл бабамыз әл-Фараби өзінің бір трактатын «Қайырымды қала тұрғындары» тақырыбына арнауы ойландырады. Кез келген қоғам ол – қала, ал қала тіршілігі өзара қайырымдылыққа негізделсе, өркениетті дамыған қоғам құрылатыны белгілі.

Мақалаға арқау болып отырған «الخیر» сөзінің араб тіліндегі тілдік ғылыми мағынасын ашатын болсақ, «Лисан әл-араб», «әл-Муфрадат», «Тажул-арус» сөздіктерінде «жақсы болу, жақсылық жасау, артық болу» деген мағынаны білдіреді.

Араб тіліндегі «الخیر» сөзі Құранда 176 жерде айтылады әрі аяттардың мәніне қарай бірнеше мағынаға ие. *لخیر* сөзін «жақсы, әдемі, құнды, пайдалы және мал-мүлік» деген мағынада келгенін көруге болады.

Жоғарыда жазылған тұжырымның ішінде «الخیر» сөзінің тілдік ғылыми мағынасын Құран арқылы тереңірек ашар болсақ, «الخیر» сөзінің «пайдалы» деген мағынасы «әл-Бақара» сүресінің 216-аятында: «Бір жек көрген нәрселеріңнің сендер үшін қайырлы болуы мүмкін және жақсы көрген нәрселеріңнің сендерге

жаман болуы да мүмкін» (Құран, 1991: 34), – делінеді. Сонымен қатар ауқымы кең бұл «الخیر» сөзінің терең мәні көптеген ұғымға қарама-қарсы мағынада қолданылуынан да аңғарылады. Бұл қарама-қайшылықтардың ең көп таралғаны – зұлымдық. Мысалы, жақсылық жасауға қарама-қарсы мәндік мағына – сараңдық, адамның өзіне жасаған зұлымдығы. Қасиетті Құранның «Әли Ғымран» сүресінің 180-аятында «الخیر» сөзінің «мал-мүлік» деген мағынасын ашады: «Алланың кеңшілігінен өздеріне берген нәрселеріне сараңдық істегендер, олардың сараңдық қылған нәрселері қиямет күні өздерінің мойындарына оралады. Сондай-ақ көктер мен жердің мирасы Алланыкі әрі Алла олардың не істегенін толық біледі» (Құран, 1991: 73).

Негізгі бөлім

Құран аяттарынан келтірілген нақты дәлелдерге сүйенетен болсақ, Алла тағаланың «الخیر» сөзі Құранда 176 рет қайталанатын отырып, тек жақсылық жасауды, зұлымдық, сараңдық, пасықтықтан бойын таза ұстауды үйретеді. Демек, араб тіліндегі «الوقف» сөзі осы «الخیر» сөзімен біте қайнасып жатқан терең мағынаға ие екендігін көреміз. «الوقف» пен «الخیر» негізгі мақсаты үздіксіз сауап алуға, имандылыққа, адамдардың баршасына пайдалы болуға бағытталғандығын анық байқаймыз. Адамдардың амалында «الوقف» қорларының осы қыры «الخیر» сөзінің мән-мағынасын терең түсінгендігінен көрініс табады. Яғни қоршаған ортасына пайдалы іс жасайтын адамның қайырымды болатындығына да толық көзімізді жеткіземіз.

Қазақ даласындағы қайырымдылық жайлы зерттеуімізге арқау болып отырған осы «қайырымдылық» сөзінің шығу этимологиясы жайлы мынадай нақты дәлел-

дер бар. Қайырымдылық қазақтың өзіне тән бірден-бір ішкі рухани сипаты десек те болады. Қайырымдылық сөзіне қазақ тілді ғылыми анықтама сөздігінен дәйек келтірер болсақ, 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қайырымдылық сөзін: «мейірімділік, жақсылық жасаушылық, жанашырлық» (ҚӘТС, 2011:79), – деп атап, қайырымдылықтың адам тағдырындағы маңыздылығын да былайша келтіреді: «Балаға қайырымдылықты, қаттылықты, кішіпейілділікті... беретін кім? Ол – әрине, ата-анасының тәрбиесі (Ж. Аймауытов, Шығ.)» (ҚӘТС, 2011:79). Қазақ халқының әлеуметтік тұрмыс-жайындағы қайырымның мәні мен маңызы да мақал-мәтелдер мен ертегілерден орын алғанын аңғарамыз: «Қайырым – зат. Мейірім, рақым, шапағат, жанашырлық. Хан азарында (азғындау, бұзылу – авт.) қарашамен қас болды, Би азарында қайырымы жоқ баймен дос болды (мақал). Қайырымы жоқ сұлтанға ерген нөкер не табар? (Ер Тарғын)» (ҚӘТС, 2011:78). Жоғарыда аталған «қайырымдылық» пен «қайырым» сөздерінің түбірі араб тілінен қасиетті дініміз ислам арқылы келді: «Қайыр [ар.] зат. Жақсылық, мейірім, ізгі іс-әрекет» (ҚӘТС, 2011:71).

Ал енді «Уақып» сөзінің араб тіліндегі тілдік ғылыми мәндік мағынасына тереңірек үнілетін болсақ: «الوقف» сөзі – араб тілінде көп мағынада пайдаланылған сөздің бірі. Оның «السكون» тыныштық, «التعليق» тоқтату, «التأخير» кешіктіру, «الحبس» ұстау сияқты мағынада қолданылғанын көреміз. Мәселен, «тыныштық» мағынасында «وقفت الدابة» хайуан тынышталды, ал «тоқтату» мағынасында «وقف الرجل عن الشيء وقفا» бір нәрседен тоқтаттым, ал «кешіктіру» мағынасында «وقفت قسمة الميراث إلى الوضع» әйелдің босануына дейін мирастағы үлесінің берілуін кешіктірдім, ал «ұстау»

мағынасында «وقفت الدار وقفا» үйімді Алла жолында уақып етіп ұстадым деген ұғымда қолданылған. Бұдан уақып сөзі омонимдік мағына беретінін түсінеміз. Мәселен, «عين» сөзі араб тілінде «الباصرة» көз, «الجاسوس» тыңшы және одан да басқа ұғымда қолданылған, тағы да «القرء» сөзі «الحيض» хайыз, «الطهر» тазалық, ал «القضاء» сөзі «الأمر» бұйрық, «الإرادة» қалау, «الموت» өлім, «الحكم» үкім, «الإلزام» талап ету және тағы басқа мағына бергені сияқты. «الوقف» сөзін қолданғандағы мақсат етілген нәрсе «الموقوف» уақып етілген нәрсе мағынасын білдіру, яғни «الرهن» сөзін кепілдік ету іс-әрекетін білдіретін түбір ретінде қолданылып, ондағы «المرهون» кепіл етілген нәрсені білдіру керек болғаны сияқты түсінеміз. Кейбіреулер қолмен ұстаған нәрсені «أوقفته» оны қолмен ұстадым деп әлифпен, ал қолмен ұстамаған нәрсені «وقفته» оны қойып қойдым деп әлифсіз қолдану керек дейді. Алайда ғалымдар дұрысы деп, егер әлифсіз қолданғанда «ها» «هنا ما أوقفك?» «Сені мұнда не тоқтатты?» деген сөзде қолданып, ал «أوقفت داري أو أراضى» деп қолдану әдеби нормаға сәйкес емес дейді. Әбу Осман әл-Мазани: «وقفت داري» «و أراضى» деген не, «أوقفته» деген сөзді арабтар білмейтін, сондықтан уақып етілген нәрсе орнына «الموقوف» сөзін қоймай, бәлкі масдар орнына «الوقف» сөзін бейнелеу мәшһүр болды. Осылайша, «هذه الدار وقف» мынау уақып етілген үй деп қолданды, сондықтан оның көпше түрі أفعال үлгісі «وقف-أوقاف» сияқты» (Қабдолда, 2008: 4-5).

Сахабалар өмірінен мысал ретінде «Уақып» қорлары сүннеттен қалай көрініс тапқанын Бухари мен Муслим риуаят еткен, Нәилул Өутар Әш-Шауканидің 6 томында Абдулла ибн Омар жеткізген хадистен көре аламыз: «Иә, Расулаллаһ! Менің Хайбардан алған жерім бар еді, маған не бұйырасыз?» – дейді.

Пайғамбарымыз (с.ғ.у.): «Қаласаң, негізгі бөлігін өзіңе қалдырып, қалғанын садақат ет», – деді. Омар Хайбардан алған жерін жолаушылар, құлдар, қонақтар, пақырлар тегін жемісін жесін деп садақат атайды.

Сахих Әл-Бухари кітабының Зекет бөлімінде және Муслимнің Сахих Муслимінде жазылғандай «الوقف» жайлы сөз қозғағанымызда оның бір тамыры қасиетті дініміздегі «Бәйтүл-мал» терминіне тиетінін атап өтуіміз керек: «Сөздік тұрғыдан «мүлік үйі» мағынасын білдіретін «бәйтүл-мал» сөзі терминдік тұрғыда мемлекет мүлкі сақталатын мұсылмандардың ортақ қазынасы деген мағынаны білдіреді. Бәйтүл-мал құрылымының қалыптасуы Омарға тиесілі болғанымен, бұл жүйенің алғаш іргетасын пайғамбарымыз (с.ғ.с.) қалады әрі соғыс олжасын, жизия мен хараждан түскен мемлекет кірісін бір орынға жинап, мұқтаж жандарға жұмсайды. Бәйтүл-малға тән қаражат Алла елшісінің (с.ғ.с.) үйінде сақталған» (Құрманбаев, Есімқұлов: 2018: 74).

Құран Кәрімнен «Уақып» түсінігін қарастырар болсақ, «Әл-Имран» сүресінің 92-аятында былай деп келтіреді: «Сендер Аллаһ тағала жолында жақсы көрген нәрселеріңнен жұмсамайынша, ізгілікке қол жеткізе алмайсыңдар» (Құран, 1991: 62). Сонымен қатар дәл осы қасиетті сүреде ізгі амал етудің адамның екі дүние үшін өте сауапты іс екенін баса назарға алады: «Сондай иман келтіріп, ізгі іс істегендер, олардың сыйлықтары толық беріледі. Алла залымдарды жақсы көрмейді» (Құран, 1991: 57) деп Алла тағаланың өзі «ізгі іс істегендер» деп атап өтуінде асқан даналық бар. Себебі «Уақып» қорларының сыры осы «ізгілік» жасауда жатыр. Дегенмен сол жақсылық пен ізгі іс жасай отырып, артынан өз пайдасын көздеп тұруы да сауапты

істі жоятынын пайғамбарымыз (с.ғ.у.) ескерткен әрі «Бақара» сүресінің 264-аятында Жаратушы иеміз Алла тағала: «Әй мүминдер, Аллаға ақырет күніне сенбей адамдарға көрсету үшін мал сарып қылған кісідей, садақаларыңды міндет қылу, ренжітумен жоймаңдар» (Құран, 1991:44), – деп ескерту жасаған. Демек, «Уақып» қорларына мұсылман өзінің атынан көмек ретінде қаржылай садақат, зекет бере алады. Алайда оның сауабын құртып алмауды да ескеруі керек. Ал ізгі іс істегендерді Жаратушы Раббымыз әрі «Бақара» сүресінің 265-аятында былай деп сүйіншілейді: «Сондай малдарын Алланың разылығын тілеп, өз көңілдерін бекіту үшін Алла жолында сарп қылғандардың мысалы: Көтеріңкі жердегі нөсер жауып екі есе өнім берген бақша тәрізді. Сонда оған жаңбыр тимей дымқыл тисе де өнім береді. Алла (Т) – не істегендерінді толық көруші» (Құран, 1991:45). Қасиетті Құран аяттарында айтылғандай садақат, ізгілік жасау «Уақып» секілді қорлардың құрылуына себеп болған. Сахабалардың бірі Әбу Талха (р.а.) «Аллаһ тағала жолына жақсы көрген нәрселеріңнен жұмсамайынша, ізгілікке қол жеткізе алмайсыңдар» аятын терең ұғынғаны соншалық Байруха бау-бақшасын садақатқа тарту етеді. Осы секілді мысалдар сахабалар өмірінің күнделікті тәртібіне сіңген болатын.

Бұл мақалада ғылыми зерттеу әдістері ретінде компаративтік, диахрондық анализ бен сандық эмпирикалық әдістері кеңінен қолданылды. Зерттеудің әдіснамалық негіздеріне Құран Кәрім және хадис мәтіндері, отандық және шетел ғалымдарының еңбектері мен тұжырымдары алынды. Мақалада қолданылған әрбір деректік дәйектер ғылыми зерттеу әдістеріне сәйкес талданып, автордың тұжырымымен бекітілді.

Бұл мақаланың зерттеу нысаны ретінде қасиетті Құран Кәрім аяттары, «Уақып» тақырыбында ғылыми зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектері қолданылды. Мысалы, мысырлық ғалым Мұхаммед Рафат Османның «Уақыптың Ислам шариғатындағы үкімі және оған байланысты Ислам оқу орындарының ұстанымы» атты кітабы мен Ахмад ибн Али, әль-Мақри әль-Фаюми, Камал ибн Һумам секілді тағы басқа ғалымдардың «Уақып» қорларына қатысты зерттеулері мен ой-тұжырымдары басшылыққа алынып, отандық әрі тағы да басқа шетелдік ғалымдардың зерттеулері аясында талдау жүргізіліп, ғылыми сараптама жасалды. Сонымен қатар Әл-Бахру Райқ шарху Канзул Дақайк, Фатхул Қадир сынды еңбектер зерделеніп, уақыпқа қатысты негізгі мәселелер талданды.

Уақып тек қоғамдық көмек қоры ғана емес, сонымен қатар кез келген ізгі жанның артынан халыққа арнап мирас қылып қалдырып кететін дүниесін де уақып деп айтады. Бұл жайында төрт мазһабтың ірі ғалымдарының пікірлері де әрқилы: «الوقف», «الحبس», «فۇламалар» «التسبيل» сөздерінің мағынасы біреу, яғни «وقف أرضي، حبستها، سبيلها» десе, оның барлығы «жерімді уақыпқа бердім» деген мағынаны білдіреді деп айтқан. Бұл дүниесі «уақып» деп аталады, өйткені бұл дүние не бір адамға, не уақып етіп тағайындалған жаққа беріледі. Әбу Ханифа (Әл-Марғани, әл-Һидая, 6-т., 190 б.): «Уақып етілген дүние иесінің жекеменшігінде болып, ал оның пайдасын садақа ете алады», – деген. Әбу Ханифа мазһабы бойынша (Ахкамул Уасияти уал Мирас уал Уақф, 456) уақып етуші уақыбын кері алу құқына барлық жағдайда құқығы бар, егер өзі өлгенше қайтып алмаса, ол дүние балаларына мирас болып қалады және оны балалары мирас етілген дүние си-

яқты пайдалануға құқылы. Әл-Камал ибн әл-Һумам уақыпты: «Белгілі бір мүлікті уақып мүлкі деп ұстау, одан түсетін пайданы садақа ретінде немесе қалағанына жұмсау», – деп анықтама берген. Осы соңғы сөзді Камал ибн Һумам: «Уақып беруші адам байлардың ішінен қалаған адамына, оған жақындауды ниет етпей-ақ берсе болады», – деп түсіндірген. Енді Мәлики мазһабына көшер болсақ, үлкен фикшыларының бірі Ибн Арафа уақыпқа: «Бір нәрсенің пайдалануын беру (сол нәрсе болып тұрғанша) ол берушінің иелігінде қала береді», – деп түсіндірген. Шафиғи мазһабына келсек, Ар-Рамли деген ғалым (Хашиятул Қалиюби, 1-т., 378 б. Әл-Муғни, 6-т., 185 б.) уақыпқа: «Пайдалануға болатын мал-мүлікке иелігі қала береді, бірақ пайдасы басқаларға», – деген түсінік берген. Әл-Қалиюби де осы пікірді жақтайды» (Ыбырайым, Жаңабекова, Рысбергенова, 2011: 5-8). Сонымен қатар Әбу Юсуфтың Китабул-харажында уақыппен мәнделес құрылым жайлы былай жазады: «Омар заманында бәйтүл-малдың және ислам мемлекетінің мүліктік құрылымын құрайтын арнайы саланың қалыптасуына қажеттілік туды. Өйткені соғыс олжаларының, келісім-шарт нәтижесінде орталыққа келген дүние-мүліктің көлемі арта түсті. Халифа бұл құрылымға Абдулла ибн Әрқам мен Муайқиб ибн Әбу Фатиманы міндеттеп, Абдуррахман ибн Убайдуллахты көмекші ретінде берді. Иран жерлерінің жеңісінен кейін келген соғыс олжалары мешіттің үстіңгі қабатына жиналып, оларды қорғау ісі Абдуррахман ибн Ауф пен Абдулла ибн Әрқамға жүктелген» (Құрманбаев, Есімқұлов, 2018: 75).

Алла тағала «Хадид» сүресінің 7-аятында мал-мүліктен қайыр садақаға жұмсауымыз керектігін айтады. Қайыр садақаға жұмсау дегеніміз – «Уақып» қор-

ларына да демеу көрсету деген сөз және де садақа берген жанға Алланың орасан зор марапаты бар екені де ескертіледі: «Аллаға және Оның елшісіне иман келтіріндер әрі Оның өздеріне қалдырған мал-мүліктен (қайырға) жұмсандар! Әрі сендерден иман келтіріп, (қайыр) жұмсағандарға үлкен сыйлық бар» [14, 537 б.].

Қазақ қоғамы жалпы «Уақып» қоры қайырымдылыққа негізделген ізгі бір бастама екендігін білсе де (Әбу Юсуф, Китабул-Хараж, 1/323-325-б, Ибн Сағид, Табақат, 2/300-б., Әл-Балазури, Футуху әл-Булдән, 635-636) «диуан» мен «бәйтүл-мал» жайлы білмеуі мүмкін. Алайда бұл ұғымдар қайырымдылық пен қамқорлыққа астасып жатқан мұқтаждықтарды қамтамасыз ету міндетін алған үлкен сауапқа ие ұғымдар: «Диуан – бәйтүл-мал құрылымымен тікелей байланысты әрі бұл құрылымды толықтыратын жүйе. Өйткені диуан – бәйтүл-малда жиналған мал-мүлік пен ақшаның жүйелі түрде арнайы иелеріне үлестірілуінің қажеттілігінен туындайды. Деректерде Халифа Омардың бұл құрылымды жүзеге асыруына қатысты әртүрлі себептер көрсетіледі. Олардың арасында Әбу Һурайрадан жеткен хабар кең тараған. Онда Әбу Һурайра Бахрейннен 500 мың дирхам ақша әкелгенінде, Омар ол ақшаның қалай таратылуы жайында кеңесшілерімен жиналыс жасайды. Сол жердегі адамдардың бір тобы диуан құру керектігін және келген мүлікті диуан тізіміне сай таратуына кеңес берді. Омар бұл ұсынысты қабыл алып, диуан дәптерінің жазылуына шешім шығарды» (Құрманбаев, Есімқұлов, 2018: 75).

Қазақтан шыққан белгілі ғалым Ақжан әл-Машани өзінен кейін қандай да бір мүлікті халықтың игілігіне қалдырып кету уақыптың ішкі қағидасына сәйкес нағыз мұсылманға тән амал екендігін

көрсетеді: «Осы бір өзгеше еңбектің бір данасын Академия библиотекасына (кітапханаға) сыйлық етемін. Адамдарға пайдасы болғай! 21/VIII-1984» (Әл-Машани, 2022:5). Бұл қолжазба нұсқа қазіргі таңда Алматы қаласындағы Орталық ғылыми кітапхананың №1911 сирек қолжазбалар қорында сақтаулы. Сауабы мол ізгі амалдарды бір орталықтанған қор ретінде қалдырудың да нормалық шарттары мен моральдық жауапкершілігі де бар: «Кімде-кім осы уақыпнамада көрсетілген белгілі шарттар мен хұқыларды бұзса, Алланың, періштелердің, адамдардың қарғысына ұшырап, Алланың азабына жолықсын» (Құрманбаев, Есімқұлов, 2018: 93).

Әбу Юсуфтың «Китабул-Хараж» кітабында және Әл-Балазуридің «Футуху әл-Булдән» кітабында уақып қорындай қамқорлыққа негізделген «бәйтүл-мал» жүйесі жайлы мынадай құнды ақпарат береді: «Халифа Омар орталықтағы бәйтүл-малмен бірге жекелеген аймақтарға да тән бәйтүл-мал жүйесін құрды. Деректерде халифаның әр аймаққа тағайындалған әкімдерінен тыс, мемлекетке түсетін салықты жүйелеу мен қажетінен артығын орталық қазынаға жіберуді қадағалайтын қызметкерлер тағайындайтыны айтылады. Мысалы, Амр ибн әл-Ас Мысырда әкімдік қызметімен бірге бәйтүл-мал қызметкері міндетін қоса атқарған. Кейбір қазыларға бәйтүл-мал қызметкері болу да жүктелген. Оған мысал ретінде Абдуллаһ ибн Масғудтың Куфа қазылығымен бірге бәйтүл-мал қызметіне де жауап бергендігін айтуға болады» [13,75 б.]. Уақып пен бәйтүл-мал жүйесінің өзара айырмашылығы болғанымен, қоғамдағы қызметтік жүйесі бірдей болған.

Қазақ даласындағы қайырымдылық мекемелерін ғылыми зерделеуде қазақ

қоғамының ерекшеліктері мен өзіндік құрылымын, халықтың ой-санасы мен діни көзқарасын, дүниетанымын қарастыру да өте маңызды: «Қазақ халқының дәстүрі мен мәдениетін біз көшпенділікте тығыз байланыста дамыған, көне түркі мұрасы мен бүкіл адамзат тарихына пәрменді рухани фактор болып келген ислам дінінің бір-бірімен байланысып, сіңісуінің заңды қорытындысы, жемісі деп бағалауымыз керек. Тарихилық пен диалектикалық ойлау тұрғысынан қарасақ, ежелгі түркі дәстүрі өзгермей, бір орнында тұруы мүмкін емес еді, ол уақыты келгенде міндетті түрде түбегейлі өзгеріске, трансформацияға ұшырап, түрленіп, руханилануы керек болады. Ислам діні арқасында түркілер қоғамы жаңа сапалық деңгейге көтеріліп, моральдық, идеологиялық мәдени-гуманитарлық жағынан толыққанды өркениеттік негіздерді қабылдауға мүмкіндік алды» [15, 3 б.].

Қорытынды

Қазақ даласындағы «Уақып» жаугершілік заманында да өз қызметін мүлтіксіз атқарған. Тарихымызда сол батыр да дана бабаларымыз құрған, Еуразия кеңістігін дүр сілкіндірген, Ұлы мемлекеттер көп болған. Соның бірі де берегейі Алтын Орда империясының заңды ізбасары Қазақ хандығы еді. Осы мемлекеттерде елдің азып-тозбауы үшін ірілі-ұсақты қамқорлық қор құрылып, үлкен экономикалық интеграция жүрген әрі мемлекеттік дәрежеде діни принциптер басшылыққа алынған. Әлеуметтік тұтастық пен өзара жәрдемге негізделген әділетті, қайырымды қоғам құруда Қазақ халқының өзіндік ерекшелігі бар екендігі анықталды. Ибн

Халдун ержүректіліктің, ынтымақтың, терең моральдық құндылықтың маңыздылығын да баса мән бере жазған. Уақып тек қоғамдық көмек қоры ғана емес, сонымен қатар кез келген ізгі жанның артынан халыққа арнап мирас қылып қалдырып кететін дүниесін де уақып деп айтады. Әр мазһабтың өзінің ұстанымдарына сәйкес уақып қорының қызметі де әртүрлі болған. Алайда олардың барлығының мақсаты халыққа әлеуметтік, материалдық жетіспеушіліктерін барынша қамтамасыз ету болған. Сондықтан «Уақып» етіп тағайындалған сауабы мол амалдар тарихта өте көп. Қоғамның рухани әрі дүниелік қажеттілігін реттеуде «Уақып» қорларының алар орны ерекше. Жоғарыда келтірілген тарихи ақпараттар қазіргі таңдағы қазақ қоғамына «Уақып» қорларының қажеттілігін көрсетеді. Бізге дейінгі буын отарлық пен рухани езгіден қанша азап шексе де бір-біріне деген қамқорлықта ұжымдасып қол ұшын соза білген. Сол себепті болашақта «уақып» түсінігі қайта жаңғырып, заңнамалық нормалармен бекітіліп, жетімін жылатпайтын, жесірін тастамайтын «жарлысы мен байы тең, жабысы мен тайы тең» қамқорлық пен қайырымдылыққа негізделген бақытты қоғам құрылады деп есептейміз. «Уақып» қорларының заман талабына сай, қазіргі таңдағы көптеген әлеуметтік мәселелерді шеше алатындығы тарихи дәлелдермен анықталды. Демек, «Уақып» қорларының мәні ҚР-дың қоғамдық тұтастығына, адамдарға пайдалы болуға, үздіксіз сауап алуға үлкен ықпалын тигізетін өте пайдалы құрылым екендігі даусыз.

Әдебиеттер

1. Türkiye Diyanet Vakfı <https://tdv.org/tr-TR/>
2. Ақмағанбетов Р. Qut: танымдық зерттеулер. – Алматы: «BRK Press» баспасы, 2019. –361.
3. Әл-Машани А. Табиғат Матбуғат. Бірінші кітап. Табиғат баспа орны. – Алматы: Akadem kitap, 2022.
4. Дін – қазақтың бір қанаты // «Иман» Қазақстан мұсылмандарының діни танымдық тәуелсіз газеті. – «№10 (8). – 1992. – 8 қазан.
5. Қабдолда Қ. Ежелгі және қазіргі Қазақстандағы уақыптар. – Алматы: «Шапағат» баспасы, 2008.
6. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін: бес томдық. – Алматы, 2010. – Т. 3. – С. 187.
7. ҚӘТС. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том / Құраст.: Ә. Ыбырайым, А. Жаңабекова, Қ. Рысбергенова және т.б. – Алматы, 2011. 9-том. – Қ-Қ. – 71, 78, 79 б.
8. Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі Халифа Алтай. Құран Шәриф Басым комбинаты. Медине Мұнауара. Сауд арабия. (Милләди 1412 ж.) 1991 ж.
9. Құрманбаев Қ., Есімқұлов Е. Ислам тарихы (әділетті бес халифа кезеңі). – Алматы: «Munara» баспасы, 2018.
10. Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). – Алматы: ҚазМӨФЗИ баспасы, 2002. –208.
11. ООТА. 1-қор. 1-тізбек. 58-іс. 82-парақтың екінші беті (РФ Омбы облысының тарихи архиві).

Adebietter

1. Türkiye Diyanet Vakfı <https://tdv.org/tr-TR/>
2. Akmanbetov R. Qut: tanyndyk zertteuler. – Almaty: “BRK Press” baspasy, 2019. –361.
3. Al-Mashani A. Tabigat Matbugat. Birnshi kitap. Tabigat baspa orny. – Almaty: Akadem kitap, 2022.
4. Din – kazakhtyn bir kanata // “Iman” Kazakhstan musulmandarin dini tanyndyk tauelsiz newspaper. – “No. 10 (8). – 1992. – 8 kazan.
5. Kabdolda K. If you wish, please contact Kazakhstan. – Almaty: “Shapagat” baspasy, 2008.
6. Kazakhstan tarikhy kone zamannan buginge deyin: bes tomdyk. – Almaty, 2010. – Т. 3. – Р. 187.
7. ҚӘТС. Kazakhstan He is a devil. 9th volume / Kurast.: Ә. Ybyraiym, A. Zhanabekova, K. Rysbergenova zhene t.b. – Almaty, 2011. 9th volume. – К-К. – 71, 78, 79 б.
8. Kuran Karim Kazakh magyna zhane tusinigi Khalifa Altai. Kuran Sharif Basym plants. Medina Munauuara. Saud Arabiya. (Milladi 1412 years) 1991 years
9. Kurmanbaev K., Yesimkulov E. Islam of the Tarikha (Adiletti bes caliph kezen). – Almaty: “Munara” baspasy, 2018.
10. Nurtazina N. Kazakh madenieti zhane Islam (tarihi-madeniетtanulik zertteu). – Almaty: KazMӨFZI Baspasy, 2002. –208.
11. OOTA. 1-kor. 1-tizbek. 58-is. 82-paraktyn ekinshi beti (RF Omby oblysynyn tarihi archive).